

UNIUNEA EUROPEANĂ

GUVERNUL ROMÂNIEI
MINISTERUL MUNCII, FAMILIEI ȘI
PROTECȚIEI SOCIALE
AMPOSDRU

Fondul Social European
POS DRU 2007-2013

Instrumente Structurale
2007-2013

MINISTERUL
EDUCAȚIEI
CERCETĂRII
TINERETULUI
ȘI SPORTULUI
OIPOSDRU

Universitatea
Lucian Blaga
Sibiu

Investește în oameni!

PROIECT FINANȚAT DIN FONDUL SOCIAL EUROPEAN

ID proiect: 7706

Titlul proiectului: „Creșterea rolului studiilor doctorale și a competitivității doctoranzilor într-o Europă unită”

Universitatea”Lucian Blaga” din Sibiu

B-dul Victoriei, nr. 10. Sibiu

UNIVERSITATEA „LUCIAN BLAGA” DIN SIBIU

FACULTATEA DE ȘTIINȚE SOCIO-UMANE

ZUGRAVII DE LA RĂȘINARI (1700-1848)

(rezumatul tezei de doctorat)

COORDONATOR ȘTIINȚIFIC:

PROF. UNIV. DR. ALEXANDRU AVRAM

DOCTORAND:

SAVETA - FLORICA POP

SIBIU 2011

Cuprins	
Introducere	5
I. Istoricul cercetărilor	7
II. Cadrul artistic în a doua jumătate a secolului al XVII-lea și moștenirea artei brâncovenești	28
II.1. Viziune politică, programe și concepții de dezvoltare cultural-artistică	28
II.2. Revirimentul cultural interdependent cu spiritualitatea ortodoxă	32
II.3. Climatul artistic în a doua jumătate a secolului XVII - înc. XVIII	35
II.3.1. Metamorfoze cultural-artistice în pictura Țării Românești	37
II.3.2. Climatul pictural în Moldova	44
II.3.3. Viziune artistică în Transilvania	46
II.3.4. Icoanele în Țările Române	47
III. Zugravii de la Rășinari (1700-1848)	52
III.1. Radul Zugravul „ot Rășinari”, Popa Ivan și Nistor Dascălul	53
III.2. Iacov Zugravul „i brat ego” Stan Zugravul	74
III.3. Zugravii Grigorie Ranite, Ioan „sin ego” și Gheorghe Zugravul „sin Iacov Zugravul”	91
III.4. Zugravul Popa Ivan cel Tânăr, Popa Sava Popovici, Oprea, Ioan Zugravul și alți artiști asociați fenomenului cultural din Rășinari	98
IV. Repere iconografice în creația zugravilor de la Rășinari	109
V. Biserica Cuvioasa Paraschiva și Sfânta Treime din Rășinari	135
V.1. Context religios	139
V.2. Biserica Cuvioasa Paraschiva din Rășinari	145
V.2.1. Pictura exterioară a bisericii de la Rășinari (1758)	151
V.2.2. Pictura murală interioară și cea a turnului clopotniță	159
V.2.3. Icoanele vechii tâmples și cele de la pronaos a bisericii Cuvioasa Paraschiva	180
V.2.4. Iconostasul actual al bisericii Cuvioasa Paraschiva	185
V.3. Biserica Sfânta Treime	187
VI. Opera Zugravilor din Rășinari	190
VI.1. Radul Zugravul	190
VI.2. Popa Ivan Zugravul	191
VI.3. Zugrav Nistor Dascălul	229
VII. Opera Zugravilor Iacov și Stan	243
VII.1. Iacov Zugravul	243
VII.2. Stan Zugravul	292
VIII. Opera zugravilor: Popa Ivan cel Tânăr, Dumitru și Ene iconarii, Popa Sava Popovici, Oprea și Ioan Zugravul. Alți artiști atașați fenomenului cultural rășinărean	325
VIII.1. Opera artistică a zugravului Popa Ivan cel Tânăr din Rășinari	325
VIII.2. Dumitru și Ene iconarii	331
VIII.3. Creația artistică a caligrafului Popa Sava Popovici	332
VIII.4. Zugravul Ioan din Poplaca	334
VIII.5. Creația artistică a Zugravului Oprea	338
VIII.6. Zugrav Alicsandru Măsariu din Rășinari	341
VIII.7. Zugravii anonimi din Rășinari	342
Concluzii	344
Anexe	348
Anexa 1. Semnalări ale zugravilor rășinăreni în literatura de specialitate.	
Tabele	348

Anexa 2. Catalog. Opere zugravi	373
Anexa 3. Pictura murală	602
Abrevieri	665
Bibliografie	667

Introducere

Într-o etapă în care cercetarea abordează, în istoria artei românești, direcții de investigare dintre cele mai diverse, tratarea unui subiect despre zugravii din Transilvania, poate fi considerat, cel puțin aparent, unul desuet. Deși, lipsa unui instrumentar detaliat, din perspectiva configurării creației artistice, a manierei stilistice, a tipologiilor în pictura transilvăneană, se resimte pregnant. Problematika subiectului, cea a abordării contextuale, a mentalității, a raportului zugrav-operă, o considerăm în egală măsură captivantă, necesară și interesantă.

Expoziția temporară *Zugravii de la Feisa* organizată în anul 2008 la Muzeul Național al Unirii din Alba Iulia, în care zugravului Iacov din Rășinari i s-a conturat un profil al creației sale artistice, a constituit premisa în vederea abordării acestui subiect. Iacov Rășinăreanul, cum probabil îl identifica comunitatea din Feisa, și așa cum îl expune academicianul Marius Porumb, constituie protagonistul centrului de pictură din această localitate.

Actul artistic de la Rășinari a fost circumscris unui veac, debutul era considerat în primul sfert al secolului al XVIII-lea, fiind constant asociat celor trei generații de zugravi. Tratarea subiectului se va încadra alături de coordonate cronologice, determinate de artistul care la 1700 semna *Radul Zugravul ot Rășinari* pe o icoană păstrată într-o colecție din Mâr Mūsa, Liban. Atestarea zugravului Radul va deschide ale direcții de cercetare privind relația artistică a zugravilor de pe tărâmurile rășinărene cu cei de la sudul Carpaților. Analiza, din perspectiva formării artistice a zugravului Radul și a succesorilor acestuia, ne va conduce spre arta promovată în Țara Românească de ilustrul artist Pârvu Mutu și de colaboratorii acestuia.

Alegerea temei s-a zămislit din dorința de a aborda cât mai obiectiv și exhaustiv creațiile artiștilor de la Rășinari, expunându-le, într-o manieră inedită, în catalogul destinat operei acestora. Cercetarea s-a fundamentat pe studiile întreprinse de către academicianului Marius Porumb, materiale valorificate în două volume de referință, unul destinat inventarului picturii românești din Transilvania, cel de-al doilea dedicat picturii transilvănene din secolul al XVIII-lea.

Biografia fiecărui zugrav și analiza cât mai complexă a creației artistice au constituit repere propuse pentru tratarea lucrării. Inscricțiunile păstrate pe unele piese, care atestă calificativul dobândit de artist, dintre care cel mai frecvent era cel de sacerdot, localitatea sau reședința zugravului, descendența acestuia, denotațiile membrilor familiei, sunt doar câteva din prețioasele date care ne parvin într-o formulă nedisimulată. Fragilitatea operelor, unele dintre acestea fiind abandonate în vechiul locaș, sau înstrăinate de comunitatea pentru care au fost realizate - sortite risipirii - constituia încă un argument pentru abordarea lucrării.

Alte două bisericii cu decor pictural, cea veche de la Ocna Sibiului și din parohia Vale (jud. Sibiu), ale căror decor era mascat de zugrăveala aplicată cu decenii în urmă, au rămas, până în această etapă nevalorificate în studiile de specialitate.

Pe lângă bisericile care dețin pictură murală și icoane ale zugravilor de la Rășinari, cercetarea s-a orientat spre colecțiile publice de artă din: Cluj-Napoca, Alba Iulia, Târgu-Mureș, Sibiu, Brașov, Orăștie, Arad, Râmnicu Vâlcea, Muzeul Național de Artă al României, Muzeului Satului și Muzeul Țăranului Român, ambele din București. Colecțiile mai multor

mănăstiri, dintre care menționăm: Cozia, Tismana, „Brâncoveanu” de la Sâmbăta de Sus, au constituit locații care dețin piese ale artiștilor studiați. Din colecțiile de obiecte religioase ale Arhiepiscopiei Vadului, Feleacului și Clujului, Arhiepiscopiei Ardealului din Sibiu, Muzeul Mitropoliei Banatului, Colecția Arhiepiscopiei din Alba Iulia, am cercetat un număr însemnat de icoane. Bisericile de lemn și cele de zid circumscrise județelor: Alba, Arad, Cluj, Hunedoara, Mureș, Sibiu, au oferit piese de o valoare incomensurabilă pentru conturarea activității zugravilor de la Rășinari.

Monumentele de la sudul Carpaților, cele din județul Prahova unde a activat marele artist Pârvu Mutu, ca și cele din perimetrul județului Vâlcea și Gorj, cu decor pictural tributar zugravilor brâncovenești au intrat în sfera de cercetare, vizând identificării stilistice și compoziționale cu artiștii rășinăreni. Fenomenul artistic de la Rășinari l-am circumscris anului 1700, etapă care marchează prima operă cunoscută a zugravului Radul, finalizat cu anul 1848, consemnat pe o piesă de mobilier realizată de un artist care-și asociază denomiția de localitatea din proximitatea Sibiului.

Perioada de mobilitate din cadrul programului doctoral desfășurată la UNIVERSITÀ DEGLI STUDI DI PALERMO, Italia, mi-a permis cercetarea detaliată a artei și iconografiei italiene, artă care a preluat, cel puțin până la un anumit punct, iconografia bizantină. Fenomenul artistic este reiterat în Italia în secolul al XVI-lea, prin influențele artei cretane, de data acesta fiind martorii unei mutualități. Perioada de studiu în Italia mi-a facilitat și cercetarea unor programe iconografice murale de factură bizantină, ceea ce mi-a permis o analiză tematică comparativă cu arta românească.

Abordarea noastră s-a fundamentat pe identificarea cât mai completă și obiectivă a operei fiecărui artist de la Rășinari, recurgând la o analiză stilistică a creației acestora, chiar în contextul colaborării artiștilor, atât la icoane cât și la pictura murală. Din perspectivă compozițională creația zugravilor de la Rășinari a fost supusă unei analize cu modele din spațiul românesc cât și cu cele din zona europeană, unele scene găsindu-și analogii în vechile tipare de artă bizantină.

Lucrarea și-a propus tratarea zugravilor de la Rășinari nu doar din prisma operei acestora, ci s-a extins la etapa formării artistice a fiecăruia și la o analiză biografică, atât cât au permis documentele și informațiile epocii, dintre care unele prețioase ne-au parvenit din opera acestora.

Structura lucrării

Lucrarea este structurată în opt capitole importante, primele două sunt destinate cercetării bibliografice, iar șase capitole tratează cercetarea originală, încheindu-se cu concluziile generale ale tezei. Anexele cuprind catalogul icoanelor și a picturii murale ale zugravilor studiați, precum și tabele cu semnalările artiștilor rășinăreni și a creației acestora în studiile de specialitate.

Conținutul tezei se extinde pe 680 de pagini, dintre care 307 pagini sunt destinate catalogului creației artistice al zugravilor. Aparatul critic cuprinde 265 de titluri citate, folosite în text în cele 1319 note de subsol.

Capitolul I: Istoricul cercetărilor

Primul capitol abordează cât mai exhaustiv literatura de specialitate, configurând etapa de pornire în cercetarea originală a prezentei teze. Tabelele din anexe, cu semnalări ale zugravilor, atribuirii, inscripții și datările menționate în literatura de specialitate, facilitează accesul la bibliografie și oferă un tablou de ansamblu al studiilor întreprinse.

Din bibliografia abordată s-a putut constata informația generalizată privind opera artiștilor de la Rășinari. Teza va extinde considerabil atât numărul de zugravi implicați fenomenului artistic de la Rășinari, cât și creația acestora.

Datorită unor consimilitudinii de nume cu persoane influente în epocă, sau unor analize inexacte ale documentelor vremii, activitatea zugravilor a fost investită cu opere și peripluri artistice pe care aceștia nu și le-au apropiat. De asemenea, s-a remarcat frecvent scindarea identității operei unui artist, fiind parțial atribuită altui zugrav omonim, sau dimpotrivă, existența creației altui zugrav a fost considerată opera antecesorului său omonim.

Existența rarismă a denominației zugravilor expusă în creația acestora a condus în literatura de specialitate la o serie de atribuiri și reatribuiri, ceea ce a impus, în această lucrare, o analiză stilistică, compozițională și tehnică minuțioasă în vederea atribuirilor cât mai obiective ale operei zugravilor.

Capitolul II: Cadrul artistic în a doua jumătate a secolului al XVII-lea și moștenirea artei brâncovenești

- II.1. Viziune politică, programe și concepții de dezvoltare cultural-artistică
- II.2. Revirimentul cultural interdependent cu spiritualitatea ortodoxă
- II.3. Climatul artistic în a doua jumătate a secolului XVII - înc. XVIII
 - II.3.1. Metamorfoze cultural-artistice în pictura Țării Românești
 - II.3.2. Climatul pictural în Moldova
 - II.3.3. Viziune artistică în Transilvania
 - II.3.4. Icoanele în Țările Române

Capitolul al doilea analizează succint mediul cultural din a doua jumătate a secolului al XVII-lea în toate cele trei țări românești, fiind surprinse: viziunea politică, programele și concepțiile de dezvoltare cultural-artistică, pictura murală și icoanele. Climatul artistic în Țara Românească este marcat de domnia lui Matei Basarab, fiind fundamentat pe o vădită prelucrare a tradiționalismului veacului anterior. Perioada Cantacuzinilor este determinată de o înnoire a formelor, pregătind epoca brâncovenească care s-a dorit a fi: *reperul întrupării unui spirit local în morfologii originale*, după cum afirmă Răzvan Theodorescu. Pictura veacului al XVII-lea se caracterizează printr-o excepțională capacitate de revigorare a morfologiei decorative, receptată din elementele orientale și occidentale transpuse într-o interpretare proprie, a cărei pornire de barocizare nu va concura structurile tradiționale. S-a remarcat permanentizarea schimbului dintre principalele școli iconografice românești, cu o absorbire a elementelor munteneste în Moldova și în Transilvania, dar și mutualitatea, dinspre Moldova în Țara Românească. În domeniul picturii această perioadă este de tranziție și de (re)evaluare a zugravului în palierele societății artistice. Modelului artistului medieval, care pune în prim plan opera creatoare, i se juxtapune artistul conștient de sine ca făuritor de valori culturale, semnându-și uneori cu fervoare lucrările, încredințându-se de o prețuire unanimă.

Este perioada în care portretul votiv, cu văditul caracter aulic, se va metamorfoza în ample portrete de familie, având unori o evidentă factură istorică, și se va menține pe aceeași linie mai bine de un secol. Modelul tabloului votiv a fost preluat și de către zugravii din Rășinari, fiind surprins, în secolul al XVIII-lea în pictura murală din Transilvania, la două dintre vechile ctitorii ale domnilor munteni.

Finalul secolului al XVII-lea se remarcă în pictura românească printr-o direcție inovativă lansată de către Pârvu Mutu, zugravul familiei Cantacuzinilor, care se autoportretează în pictura murală alături de ucenici, sacerdoți sau ispravnici ai edificiilor pe care le-a împodobit. Această orientare va conduce în arta românească la separarea picturii religioase de cea a portretului, arta portretului evoluând spre etapa picturii de șevalet.

S-a recurs la o analiză a metamorfozele specifice decorurilor murale cât și cele care vizează tipul de reprezentare al icoanelor. În pictura murală din Țara Românească mutațiile intervin în cadrul programului iconografic: pridvoarele sunt decorate cu tema *Judecata de Apoi*; ilustrarea hagiografică cunoaște o nouă amplificare; tradiționala temă *Anastasis* (Coborârea la limbi) va fi substituită cu tema *Învierea*; în unele scene, portul popular va lua locul veșmintelor clasice.

Capitolul III: Zugravii de la Rășinari (1700-1848)

III.1. Radul Zugravul „ot Rășinari”, Popa Ivan și Nistor Dascălul

III.2. Iacov Zugravul „i brat ego” Stan Zugravul

III.3. Zugravii Grigorie Ranite, Ioan „sin ego” și Gheorghe Zugravul „sin Iacov Zugravul”

III.4. Zugravul Popa Ivan cel Tânăr, Popa Sava Popovici, Oprea, Ioan Zugravul și alți artiști asociați fenomenului cultural de la Rășinari

Capitolul al treilea este consacrat zugravilor de la Rășinari, care sunt analizați atât din perspectiva biografică, făcând în permanență trimitere la documentele epocii și la informațiile surprinse în opera acestora, cât și din prisma parcursului artistic, de la etapa uceniciei, succedată de cea a propriei creații artistice, finalizată cu postura care-i consacră drept maestrul ai picturii.

Zugravul care deschide epoca artiștilor din proximitatea Sibiului este „Radul ot Rășinari” a cărei semnătură se află pe o icoană, semnată și datată 1700, păstrată într-o colecție particulară din Liban, piesă care a făcut obiectul mai multor expoziții europene. Analiza artistului inedit în peisajul artistic transilvănean a condus la asocierea acestuia, prin formarea sa artistică, cu zugravii de la sudul Carpaților, care l-au inițiat în arta zugrăviei și alături de care ar fi activat. Demersul îndrăzneț, de a-l asocia ilustrului zugrav Pârveu Mutu, alături de care este portretizat în pictura bisericii din Bordești (jud. Vrancea) un zugrav omonim, este limitat de o mare necunoscută. Aceasta constă în identificarea restrânsă a operei zugravului Radul, făcând în permanență apel la sigura icoană pe care o cunoaștem până în această etapă, ceea ce reduce considerabil analiza stilistică și tehnică a operei artistului rășinănean cu cel de la sudul Carpaților.

Încercarea de a-l surprinde pe artistul de la Rășinari în inventarul picturii transilvănene, în inscripțiile medievale cercetate la sudul Carpaților sau în documentele urbariilor din Rășinari și alte localități transilvănene nu a avut finalitate. Luând în considerare opinia unui mare istoric de artă, din perspectiva căruia icoana zugravului Radul, chiar dacă deține datarea, ar putea constitui o piesă care se înscrie, din punct de vedere tipologic și stilistic, jumătății secolului al XVIII-lea. Și din această aspect personalitatea zugravului Radul rămâne la fel de misterioasă.

Cercetarea formării artistice a zugravilor care-i succed: Popa Ivan și Nistor Dascălul, epuizează atât direcțiile oferite de programele iconografice brâncovenești de la finalul secolului al XVII-lea, începutul celui următor din jurul bisericii mari a Mănăstirii Hurezi, cât și decorurile murale realizate de către zugravul Pârveu Mutu și elevii acestuia. Demersul inițiat, acela de a descoperi o semnătură sau atestare documentară care să permită asocierea zugravilor rășinăneni unui maestru de la sudul Carpaților, a fost unul amplu, acțiunea nu a avut însă efectul scontat. Doar zugravul Stan este descoperit semnând cu apelativul de *ucenic* în pictura unei bisericii din Târgu Jiu (jud. Gorj).

Primele opere semnate ale zugravului Ivan datează din 1718, la 1720 când își expune și statutul sacerdotal, *Popa Ivan*, este surprins alături de zugravul Nistor cu care-și împletește destinul artistic pe parcursul deceniului al treilea. Colaborarea celor doi zugravi este

reînnotată la 1758, etapă în care artiștii realizează pictura murală exterioară a bisericii din Rășinari, moment care marchează finalitatea parcursului artistic al zugravului Popa Ivan. În ceea ce-l privește pe zugravul Ivan, nu se susține identificarea artistului rășinărean cu omonimul care-și asocia denotația de localitatea Făgăraș, fiind menționat alături de episcopul Clement al Râmnicului, ca ecleziarh și tipograf. Creațiile artistice realizate pe parcursul deceniului șapte, semnate și datate *Popa Ivan ot Rășinari* nu sunt considerate opera acestui zugrav, ele aparțin fiului omonim care a deținut, la fel ca și părintele acestuia, statutul sacerdotal.

Zugravul Nistor este surprins în pisană icoanei inedite, realizată la 1730 pentru biserica din Pleașa (jud. Alba), care-l indică: *Nistor zugrav Nicolovici*, ceea ce permite asocierea acestuia cu fiul zugravului Nicola de la sudul Carpaților. Acest demers permite indicarea unei formații artistice de excepție care-l plasează, prin intermediul părintelui său, în proximitatea artistului Pârvu Mutu și a discipolilor acestuia. Astfel, s-a remarcat că zugravul Nistor este aclimatizat comunității de la Rășinari, fapt confirmat de înregistrarea acestuia, la mijlocul secolului al XVIII-lea, în urbaniul localității.

Întretăierea artistică a zugravului Popa Ivan cu Nistor s-a produs la sudul Carpaților, probabil chiar în atelierul sau pe șantierele de pictură ale zugravului Nicola, sau la decorurile murale ale discipolilor marelui artist Pârvu Mutu. Momentul hirotonirii lui Ivan, între 1718-1720, a constituit probabil revederea cu Nistor și decizia acestuia de a-l urma în Transilvania, zonă în care se întrezăreau alte posibilități de afirmare decât cele ale mediului muntenesc unde comezile artistice se diminuau considerabil, fiind în discuție și un excedent de zugravi. Colaborarea pe parcursul deceniului trei alături de Popa Ivan la unele dintre cele mai importante edificii ale vremii atrage după sine integrarea în mediul artistic transilvănean, aclimatizarea în localitatea unde și-a stabilit reședința, și asocierea denotației, începând din 1730, de Rășinari. Calificativul expus la 1758 pe fațada bisericii din Rășinari, cel de dascăl de zugravi, atestă talentul artistic al zugravului Nistor și calitatea sa de maestru pentru tinerii dornici de a perpetua bogăția de formă și culoare a artei românești.

Formarea artistică a altor doi zugravi rășinăreni, Iacov și Stan, fiii popii Radu, este cercetată atât din prisma juxtapunerii acestora cu artiștii locali, Popa Ivan și Nistor Zugravul, cât și din varianta desăvârșirii artistice la sudul Carpaților. Doar zugravul Stan a fost identificat într-o inscripție de la 1732, în pictura murală a bisericii din Vădeni (Târgu Jiu, jud. Gorj), ceea ce deschide, prin informația inedită, alăturarea acestuia familiei de zugravi Ranite, tatăl și cei doi fii, Grigorie și Gheorghe.

Identitatea care le-a fost conferită celor doi zugravi, ca fiii preotului Radu din Rășinari, căreia i s-a adăugat și denotația de Man, a condus în literatura de specialitate la întocmirea unui arbore genealogic și a unor peripluri artistice care au fiind reanalizate. Iacov și Stan vor alege peregrinarea, stabilindu-se în alte ținuturi ale Transilvaniei, Iacov se așează la Feisa (jud. Alba), unde pune bazele unei școlii de pictură, iar Stan la Orăștie (jud. Hunedoara). Zugravul Stan rămâne într-o permanentă legătură cu fenomenul artistic din proximitatea Sibiului, fiind protagonistul mai multor decoruri picturale și a unui număr imens de icoane, diseminând discipolilor săi stilul și tehnica artei murale și a icoanelor.

Alți zugravi care și-au împletit destinul artistic cu cel al comunității din Rășinari au fost analizați din perspectiva operei care-i asocia cu localitatea. Dintre aceștia semnalăm, imediat după jumătatea secolului al XVIII-lea, pe Grigorie Ranite și fiul acestuia, Ioan Grigorovici, artiști proveniți de la sudul Carpaților. Raportul zugravului Grigorie Ranite, ca fiu al celebrului artist Hranite, surprins la 1702-1703 la pictura murală a schitului Sf. Ștefan din jurul bisericii mari a Mănăstirii Hurezi, cu comunitatea de la Rășinari a fost constant asociat cu însemnarea lăsată pe o Cazană la 1754, care-l menționa pe *dascălul Grigorie Zugravul Ranitie*. Stan Zugravul din Rășinari surprins la 1732 alături de familia Ranite la sudul

Carpaților indică relațiile anterioare ale comunității transilvănene cu această familie de artiști, legătură care se putea stabili la începutul secolului prin Radul Zugravul.

Ioan Grigorovici s-a stabilit, la fel ca și tatăl său Grigorie, în ținuturile transilvane și a rămas atașat comunității din Rășinari, fiind semnalat în ultimele două decenii ale secolului atât la biserica *Cuvioasa Paraschiva*, cât și la împodobirea cu pictură murală a mai multor troițe din localitate.

Gheorghe, fiul lui Iacov Zugravul și nepot al Popii Radu din Rășinari, care era stabilit la 1785 în Cacova Aiudului, azi Livezile (jud. Alba), a fost solicitat să împodobească, alături de zugravul Ioan tâmpla bisericii din Rășinari. Denominațiile celor doi artiști ne sunt comunicate atât în inscripția unei icoane împărătești, care azi a dispărut din biserica rășinăreană, cât și de manuscrisul întocmit de către protopopul Sava Popovici. Ioan, cel de-al doilea semnatar al tâmplei, a fost identificat cu Ioan Grigorovici, care s-a stabilit în partea centrală a zonei circumscrisă azi de județul Sibiu, asumându-și statutul sacerdotal, manieră în care semnează pe fațada bisericii de la Rășinari.

Fenomenul artistic de la Rășinari va fi perpetuat prin zugravul Popa Ivan cel Tânăr, fiul zugravului Popa Ivan, format atât în proximitatea părintelui său, cât și a zugravului Nistor, care-și exercita misiunea de maestru al picturii.

Artistul și caligraful Popa Sava Popovici, fiul preotului Coman Bârsan, familie care a dat localității șapte generații de preoți, și-a desăvârșit meșteșugul caligrafiei în mănăstirile din Țara Românească, iar ilustrația, în direcția portretisticii și cea religioasă, a deprins-o în preajma artiștilor de la Rășinari. Pentru comunitatea în mijlocul căruia a slujit Popa Sava Popovici a copiat cel puțin două manuscrise, ambele fiind amplu ilustrate.

Alți artiști din apropierea localității au fost atașați fenomenului artistic de la Rășinari, formându-se sub incidența directă a zugravilor din acest ținut. În prima jumătate a secolului al XIX-lea comunitatea rășinăreană recurge din nou la zugravii de peste munți, fiind solicitați de data acesta pentru pictura religioasă, cât și pentru executarea unor portrete ale sacerdoților rășinăreni.

Capitolul IV: Repere iconografice în creația zugravilor de la Rășinari

Capitolul al patrulea analizează iconografia operei artiștilor rășinăreni, fiind fundamentată pe cea de factură bizantină și postbizantină. Creațiile artistice realizate în prima jumătate a secolului al XVIII-lea sunt ancorate în modelele tradiționale postbizantine, cea de-a doua jumătate a veacului este impregnată de elemente barochizante și peceți locale, pentru ca operele secolului următor să se îndrepte evident spre modele de factură apuseană.

În compoziția icoanelor se renunță treptat, spre finalul secolului al XVII-lea, la redarea tradițională semifigură a principalelor personaje, acestea fiind înfățișate tot mai des întregi, tronând în jilțuri, iar iconografia lui Iisus trece frecvent de la ipostazele de *Pantocrator* la acelea de *Învățător* sau *Împărat și Mare Arhieru*. Maica Domnului parcurge drumul de la tipul *Hodighitria* la aceea de *Eleusa*, *a Patimilor*, *Stăpâna Îngerilor* sau a *Întrupării*, chiar dacă inscripțiile rămân cele ale vechilor înfățișări.

Tipurile iconografice spre care ne-am focalizat în acest capitol sunt dintre cele redatăe perpetuu în creația zugravilor rășinăreni. Operele, în majoritatea lor, sunt piese împărătești, cu o iconografie bine definită. Dintre acestea am selectat temele: *Iisus Pantocrator*, *Maica Domnului cu Pruncul*, *Sf. Nicolae*, *Arhanghelul Mihail* și *Soborul Arhanghelilor*, *Buna Vestire*, *Răstignirea*, *Pogorârea Duhului Sfânt*, *Sfântul Gheorghe*, *Cuvioasa Paraschiva*, *Epitaf*, cu tema *Punerea în mormânt*, *Adormirea Maicii Domnului*. Am recurs la un succint tablou istoric-iconografic, care a oferit fundamentul tiparelor, unele dintre acestea fiind redatăe imuabil de-a lungul veacurilor.

Primii dintre zugravii de la Rășinari, referindu-ne la Popa Ivan, rămâne ancorat în vechile tipare iconografice. Întreaga sa creație recurge la compoziții în care personajele sunt ilustrate semifigură, cu tiparul păstrat invariabil, potrivit modelelor clasice. Zugravul Nistor Dascălușul rămâne loial vechilor modele iconografice, deși în opera acestuia vom regăsi tipul iconografic *Iisus Împărat și Mare Arhiereu*, temă uzitată cu predilecție din a doua jumătate a secolului al XVII-lea.

Tiparele iconografice ale zugravilor care se succed la Rășinari se consolidează atât pe vechile modele cât și pe compozițiile preluate din pictura brâncovenească, în care personajele tronează în jilțuri impozante, bogat decorate cu vrejuri vegetale, iar câmpul icoanei este în întregime tratat cu aur.

Capitolul V: Biserica Cuvioasa Paraschiva și Sfânta Treime din Rășinari

V.1. Context religios

V.2. Biserica Cuvioasa Paraschiva din Rășinari

V.2.1. Pictura exterioară a bisericii de la Rășinari

V.2.2. Pictura murală interioară și cea a turnului clopotniță

V.2.3. Icoanele vechii tâmples și cele de la pronaos a bisericii Cuvioasa Paraschiva

V.2.4. Iconostasul actual al bisericii Cuvioasa Paraschiva

V.3. Biserica Sfânta Treime

Capitolul al cincilea este destinat analizei bisericii cu hramul *Cuvioasa Paraschiva* din Rășinari, care a fost cercetată din perspectiva contextului istoric și religios, cât și din prisma multiplelor etape de împodobire cu pictură murală, debutul constituindu-l anul 1758, încheindu-se în ultimul deceniu al veacului, fenomen artistic în care sunt implicați cel puțin șase artiști. Semnătura inedită a zugravului Nistor de pe rotulusul unuia dintre prorocii din friza de ocnițe de sub cornișa edificiului, precum și anul 1758 înscris în mai multe zone a condus la atribuirea întregului decor exterior, cu excepția unor figuri de pe latura sudică, zugravilor locali, Popa Ivan și Nistor Dascălușul, ale căror denumiri sunt înscrise și pe fațada altarului. O analiză detaliată a picturii fațadei, precum și semnătura particulară a zugravului Nistor, a condus la identificarea manierei stilistice a celor doi zugravi rășinăreni, ceea ce a permis atribuirea temelor unuia sau altuia dintre cei doi artiști.

Decorul mural interior, naosul și altarul, a fost realizat la 1760 de către zugravii proveniți de la sudul Carpaților, Grigorie Ranite și fiul său Ioan, care semnează la baza unuia dintre pandantivi. Pisania inedită din pronaos îi indică pe cei doi artiști ca fiind și autorii zidului care despărțea naosul de pronaos și a celor patru icoane mari din această zonă. La 1761 artiștii lucrau la piesele amplului iconostas, pe care-l finalizează la 1763, interval în care pictează suprafața de la baza turnului clopotniță și două registre ale fațadei sudice a acestuia. La 1785 iconostasul a fost substituit cu cel realizat de Gheorghe, fiul zugravului Iacov, împreună cu Ioan Grigorovici, care se păstrează în biserica din Rășinari. Din vechea tâmplă am reușit să reunim doar 10 piese, care azi se conservă în patru locații diverse, 5 dintre piese fiind sustrate în deceniile trecute din biserica rășinăreană.

Etapele picturale au fost permanent raportate la contextul istoric și cel religios, fiind corelate și cu însemnările din documentul redactat de către protopopul Sava Popovici, conducând la identificarea altor suprafețe murale realizate în intervalul 1787-1795, la care face referire manuscrisul.

Biserica *Sf. Treime* din Rășinari este edificată la începutul secolului al XIX-lea din dorința a doi localnici, care-și investesc întreaga avere la ridicarea locașului. Pentru decorul interior a fost solicitat, la 1817, Ioan Zugravul, artist care-și asociază numele de Poplaca,

executând mai multe icoane, care inițial au avut rol de piese împărățești. Comunitatea din Rășinari recurge la 1834 la măiestria artistică a zugravului Dimitrie Dimitriu din București, anterior, la 1832, acesta a executat portretul preotului Iacov Izdrail. Pentru biserica *Sf. Treime*, zugravul de peste munți realizează piesele care substituie icoanele împărățești și ușile diaconești, opere care nu au fost valorificate în literatura de specialitate.

Capitolul VI: Opera zugravilor rășinăreni

VI.1. Radul Zugravul

VI.2. Popa Ivan Zugravul

VI.3. Zugrav Nistor Dascălul

Capitolul analizează cronologic opera artistică a zugravilor de la Rășinari, fiind permanent juxtapusă contextului istoric, social și religios al localității căreia era destinată. Doar așa am reușit să surprindem analogiile determinate de ridicarea, renovarea sau modificarea unui edificiu, ori doar de înzestrarea acestuia cu odoare. Dificultatea analizei obiective a operei zugravilor de la Rășinari a constat în mai multe aspecte, două dintre acestea fiind de importanță majoră: semnătura zugravilor care este aplicată doar pe unele icoane din creația acestora și distrugerea irevocabilă a patrimoniului mobil cât și a multor lăcașuri de lemn care dețineau decor pictural. Doar Stan Zugravul a constituit un caz particular între zugravii de la Rășinari. Particularitatea creației sale constă în metamorfozarea pisaniilor în adevărate pomelnice, fiind semnalăți părinții acestuia, fratele său Iacov și nume ale familiei zugravului. Maniera specifică lui Stan Zugravul constă și în semnarea și datarea, aproape în întregime, a operei sale artistice.

Din creația zugravului Radul avem doar o singură piesă, realizată la 1700, a cărei proveniență a rămas până în acest moment necunoscută. Inscripția dedicatorie certifică apartenența icoanei unei biserici, fiind plătită pentru două suflete care au murit, *ca să să pomenască veaci*.

Opera zugravului Popa Ivan, identificată până în această etapă, cuprinde 28 de icoane, două ansambluri murale și un portret de ctitor, fiind destinată pentru 17 localități, aflate într-un areal care circumscrie șase județe.

Creația zugravului Nistor debutează la 1720, finalizându-se la 1758 prin decorul exterior al bisericii din Rășinari. Piesele care conturează opera lui Nistor numără 22 de icoane, adăugându-se două decoruri murale, realizate împreună cu zugravul Popa Ivan, operă executată pentru localitățile din cinci județe.

Capitolul VII: Opera zugravilor Iacov și Stan

VII.1. Iacov Zugravul

VII.2. Stan Zugravul

Opera lui Iacov Zugravul, unul dintre cei mai prolifici artiști rășinăreni, este surprins prin piesele sale atât la sud cât și la nord de Carpați. Primele sale creații sunt realizate după mijlocul deceniului patru, însoțindu-l pe zugravul Nistor în peripul artistic din județul Arad. Opera sa atinge apogeul la 1747-1749, prin împodobirea cu pictură murală a cupolei catedralei din Blaj. Creația sa se finalizează la 1783, fiind suprins în inscripție alături de alți doi zugravi colaboratori.

Din creația zugravului Iacov am studiat 114 icoane și 5 ansambluri murale, deși doar unul se păstrează integral, operă care delimitează un perimetru de 10 județe. Activitatea artistică prodigioasă a zugravului Iacov trebuie receptată din prisma inscripției de la 1781, a

bisericii din Cicău (jud. Alba), unde artistul își expune poziția sa și statutul social cu care a fost investit: *mai marele între zugravi Iacov Boer*.

Prima perioadă a operei zugravului Stan din Rășinari, după anul 1732, etapă în care se lansează cu apelativul de ucenic, s-a păstrat doar sporadic. Activitatea artistică imuabilă debutează la 1759, finalizându-se la 1794, cu icoana-prăznicar păstrată la Muzeul Național al Unirii din Alba Iulia. Din creația artistică a zugravului Stan din Rășinari am studiat 77 de icoane și 6 ansambluri murale, trei dintre acestea păstrându-se integral, două fiind pictate și în exterior. Opera sa a fost destinată comunităților din Transilvania și celor de la sudul Carpaților.

Capitolul VIII: Opera zugravilor: Popa Ivan cel Tânăr, Dumitru și Ene iconarii, Popa Sava Popovici, Oprea și Ioan Zugravul. Alți artiști atașați fenomenului cultural rășinărean

VIII.1. Opera artistică a zugravului Popa Ivan cel Tânăr din Rășinari

VIII.2. Dumitru și Ene iconarii

VIII.3. Creația artistică a cărturarului și caligrafului Popa Sava Popovici

VIII.4. Zugravul Ioan din Poplaca

VIII.5. Creația artistică a Zugravului Oprea

VIII.6. Zugrav Alicesandru Măsariu din Rășinari

VIII.7. Zugravii anonimi din Rășinari

Opera zugravului Popa Ivan cel Tânăr nu a mai atins, din punct de vedere cantitativ, dimensiunea artistică configurată de părintele acestuia. Din creația zugravului am cercetat 11 piese, din care trei sunt uși împărătești și o friză cu Maica Domnului cu Pruncul încadrată de 12 proroci, toate fiind destinate bisericilor din proximitatea Sibiului.

Iconarii Dumitru și Ene, surprinși la mijlocul secolului al XVIII-lea în urbariul rășinărean, au fost analizați din prisma formării lor artistice alături de zugravul Nistor și de existența unor opere care aparțin acestor artiști.

Opera artistului și caligrafului Popa Sava Popovici a fost cercetată datorită influenței exercitate de către artiștii de la Rășinari, aceasta fiind prin excelență una avangardistă, anunțând încă de la sfârșitul secolului al XVIII-lea arta portretisticii veacului următor.

Creația artistică a zugravului Ioan, locuitor al așezării învecinate Poplaca, tributar formării artistice zugravilor de la Rășinari, a fost analizată doar din prisma operei realizată pentru localitatea rășinăreană. Mai multe piese ale zugravului Ioan din Poplaca și ale zugravului Oprea au fost realizate pentru edificiile din localitate, cât și pentru comunitatea rășinăreană, aflându-se în colecții particulare din localitate.

Catalogul cu operele zugravilor aflat în anexe ilustrează și descrie, pentru o mare parte dintre piese, într-o formulă inedită, opera completă a celor 16 zugravi de la Rășinari, 6 dintre aceștia constituie o integrare originală în fenomenul artistic rășinărean. Opera zugravilor cuprinde 366 de piese, 6 ansambluri murale păstrate integral, două dintre acestea sunt decorate și în exterior și 12 decoruri păstrate parțial. Din aceste opere 51 de piese sunt inedite, iar o mare parte a acestora nu au fost ilustrate în literatura de specialitate (85 de piese, la care se adaugă amplul iconostas din Rășinari). Teza s-a extins larg și asupra analizei stilistice și iconografice a decorurilor murale și ale icoanelor, iar descoperirea unei serii întregi de semnături au permis reconsiderarea biografiei zugravilor, precum și a unei părți din opera acestora, informațiile fiind în permanență juxtapuse documentelor epocii.

Cercetarea prezentei teze a vizat 19 colecții publice: muzee, centre eparhiale, mănăstiri; mai multe colecții private, de la sud și nord de Carpați și un mare număr de biserici din Transilvania care dețin icoane și pictură murală a zugravilor rășinăreni.

CONCLUZII

Am încercat, din perspectiva informațiilor succinte care se păstrează, să abordăm cât mai complet creația artistică a zugravilor rășinăreni și să oferim un contur biografic al fiecărui protagonist. Incursiunea nu a constituit un demers facil. A fost nevoie, în majoritatea situațiilor, de analiza unei întregi colecții pentru a fi convinși că am epuizat orice pistă care ne-ar fi putut oferi o creație aparținând artiștilor studiați.

Opera zugravilor s-a dovedit a fi de amploare, cel puțin pentru anumite perioade din cariera acestora. Nu același lucru îl putem spune despre informațiile biografice, care sunt sporadice și răzlețe, raportându-ne mereu la conscripțiile epocii și la înregistrările, de cele mai multe ori, atât de sumare ale urbariilor.

Dacă Radul Zugravul, care a semnat impozanta icoană a Maicii Domnului cu Pruncul, aflată la Mâr Mūsa, Liban, nu și-ar fi expus și proveniența *ot Rășinari*, ar fi constituit, cel mai probabil, unul dintre artiștii anonimi.

Analiza detaliată a pieselor expuse în catalogul lucrării ne-a permis identificarea particularității stilistice a zugravilor. În vederea atribuirilor am recurs la studiul comparativ al icoanelor neseperate cu cele care dețin denotația zugravilor. Ilustrația pieselor o considerăm de asemenea binevenită, deoarece aceasta este destul de sporadică în studiile realizate până la acest moment, excepție face doar opera zugravului Iacov, surprins în catalogul *Zugravii de la Feisa* și analizat ulterior, pe parcursul acestei cercetări, întocmindu-se o monografie.

Ar fi de prisos să considerăm că am abordat întreaga creație artistică a zugravilor de la Rășinari, studiul de față rămâne perfectibil. Avem însă convingerea că am epuizat toate pistele posibile în identificarea operei zugravilor și a informațiilor care ne conduc spre orice detaliu biografic, al formării lor artistice și a activității acestora.

Abrevieri

A	= Apulum, Acta Musei Apulensis, Alba Iulia
ACMIT	= Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, Secția pentru Transilvania
AII	= Anuarul Institutului de Istorie, Cluj
AIIAC	= Anuarul Institutului de Istorie Și Arheologie, Cluj-Napoca
AIIN	= Anuarul Institutului de Istorie Națională, Cluj
AMN	= Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca
AT	= Ars Transilvaniae, Cluj
AUA	= Annales Universitatis Apulensis, series Historica, Alba Iulia
AUCDC	= Analele Universității Creștine „Dimitrie Cantemir”, Seria Istorie - Serie nouă, București
BAR	= Biblioteca Academiei Române
BAR-CN	= Biblioteca Academiei Române, Cluj-Napoca
BCMI	= Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice
BMI	= Buletinul Monumentelor Istorice
BOR	= Biserica Ortodoxă Română, București
BRV	= Ion Bianu, Nerva Hodoș, Bibliografia românească

	veche, tom I, 1508-1830, București, 1903
GB	= Glasul Bisericii, București
IP	= Îndrumător Pastoral, Alba Iulia
M	= Marisia, Târgu Mureș
MA	= Mitropolia Ardealului, Sibiu
MNAR	= Muzeul Național de Artă al României
MNIT-CMIT	= Muzeul Național de Istorie al Transilvaniei, Cluj-Napoca, <i>Comisiunea Monumentelor Istorice, secția pentru Transilvania</i>
MO	= Mitropolia Olteniei, Craiova
NEMVS	= NEMVS, Alba Iulia
RM	= Revista Muzeelor
RT	= Revista Teologică, Sibiu
RMM	= Revista Muzeelor și Monumentelor. Monumente Istorice și de Artă, București
S	= Sargetia, Acta Musei Devensis, Deva
SCIA	= Studii și Cercetări de Istoria Artei, Seria Artă Plastică, București
SMB	= Studii Muzeale, Muzeul Național de Artă al României, București
T	= Transilvania, Sibiu
TCSUBB	= Theologia Catolica, Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca
TS	= Terra Sebvum, Șebeș

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

Fonduri de arhivă:

- A.N.D.J.C. Arhivele Naționale - Direcția Județeană Cluj
Fond Urbariul cetății Făgărașului 1726
- A.N.D.J.S. Arhivele Naționale - Direcția Județeană Sibiu
Fond L, 1-5, nr. 349, Conscriptie 1733
Fond Magistratul orașului și scaunului Sibiu, dosar nr. 36/1720; 25/1722
- A.A.A. Arhiva Arhiepiscopiei Ortodoxe de Alba Iulia
Parohia Galda de Jos. Proiect de restaurare a picturii, 1988, dosar nr. 3242
- A.A.S. Arhiva Arhiepiscopiei Sibiului
Deziv privind lucrările de restaurare la Biserica Cuvioasa Paraschiva Rășinari, Sibiu,
dosar nr. 2032
Recepție restaurare pictură Biserica Cuvioasa Paraschiva Rășinari, Sibiu, dosar nr.
2539
- BAR-CN. Biblioteca Academiei Române, filiala Cluj-Napoca
Monasterii Balasf. Sanctissimae Trinitatis Urbarium seu Conscriptio, 1747, ms. lat.
372.
- MOL. Magyarországi Országos Levéltár, Erdélyi Országos Kormányhátóság, Levéltárak,
Fszekció, Gubernium Transilvanicum Levéltára, Gubernium Transilvanicum in
politicis, F 50, 1750 i, Országos adóösszeírás, *Tabella ad Conscriptionem Sedis*
Cibiniensis signanter Pagi Reschinar deserviens - rola 47376.
- MNIT-CMIT. Muzeul Național de Istorie al Transilvaniei, Cluj-Napoca

- Fond Comisiunea Monumentelor Istorice, secția pentru Transilvania.*
- ONMI. Oficiul Național al Monumentelor Istorice, București
- Biserica Nașterea Sf. Ioan Botezătorul, Poiana Mărului, 1965-1969 - corespondență, dosar nr. 7198.*
- Biserica Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil Ocna Sibiului II, Jud. Sibiu, 1955-1975, Corespondență, dosar nr. 6693.*
- Proiect deviz privind lucrările de restaurare a picturii murale interioare și exterioare de la Monumentul Istoric Parohia Brâncoveanu, Ocna Sibiului II, Jud. Sibiu, 1983, Biserica Brâncoveanu, dosar nr. 6694.*
- Geoagiu de Sus, Biserica „Intrarea în biserică a Maicii Domnului”, a fostei Mănăstiri Geoagiu, din 1974-1975, dosar nr. 4952.*
- Proiect-deviz privind lucrările de conservare-restaurare a picturilor murale în tehnica „a fresco” de la biserică Monument Istoric din Geoagiu de Sus, comuna Streț, județul Alba, 1985, dosar nr. 4960.*

Lucrări generale:

- Abrudan, Ioan, "Un ansamblu iconografic inedit: pictura lui Ioan Grigorievici și a zugravilor familiei Grecu, din biserica satului Cornățel", *Revista Teologica*, nr.2/2009.
- Andaloro, Maria, *Due rare tavolette d'iconostasi în Federico e la Sicilia dalla terra alla corona*, Editor: Maria Andaloro, Editura Ediprint, Palermo, 1995.
- Andaloro, Maria, *Un gruppo di tavole per l'arredo liturgico, L'Odigitria di Santa Maria de Latinis e il Cancelliere Matteo D'Aiello; L'Odigitria dalla Chiesa di San Nicolò all'Albergheria*, în *Federico e la Sicilia dalla terra alla corona*, Editor: Maria Andaloro, Editura Ediprint, Palermo, 1995.
- Avram, Alexandru, *Bisericile românești din județul Sibiu (sec. XVII – încep. sec. al XIX-lea) valori ale Patrimoniului Cultural Național*, în *Îndrumător Bisericesc*, Anul 126, Sibiu, 1978.
- Bagnoli, Alessandro, *Collaboratore di Duccio. Maestrà, Storie di Cristo e della Madonna*, în *Duccio Alle origini della pittura senese*, Editori: Alessandro Bagnoli, Roberto Bartolini, Luciano Bellosi, Michael Laclotte, Editura Silvana, Milano, 2003.
- Barbera, Gioacchino, *L'Odigitria dalla Chiesa di San Nicolò all'Albergheria*, în *Federico e la Sicilia dalla terra alla corona*, Editura Ediprint, Palermo, 1995.
- Barbu, Daniel, *Arta brâncovenească: semnele timpului și structurile spațiului*, în *Constantin Brâncoveanu*, Editura Academiei, Redactori: Paul Cernovodeanu, Florin Constantiniu, București, 1989.
- Bălan, Constantin, *Inscripții medievale și din epoca modernă a României; județul istoric Argeș (sec. XIV 1848)*, București, 1994.
- Bălan, Constantin, Chircă, Haralambie, Diaconescu, Olimpia, *Inscripții medievale și din epoca modernă a României Județul istoric Vâlcea (sec. XIV - 1848)*, Editura Academiei, București, 2005.
- Beju, I., *Colecția de la Centrul Mitropolitan Sibiu*, în *Arhiepiscopia Sibiului - pagini de istorie*, Sibiu, 1981.
- Bellosi, Luciano, *Cimabue*, Editura Federico Motta, Milano, 1998.
- Bellosi, Luciano, *Precedenti e contemporanei senesi di Duccio în Duccio Alle origini della pittura senese*, Editori: Alessandro Bagnoli, Roberto Bartolini, Luciano Bellosi, Michael Laclotte, Editura Silvana, Milano, 2003.
- Benatou, Panoreia, *Sfântul Gheorghe călare ucigând balaurul*, în catalogul expoziției *De la Întruparea Cuvântului la Îndumnezeirea omului Icoane bizantine și postbizantine din Grecia*, Editura Fundația Culturală Greacă, București, 2008.

- Bertolino, Serena, *La collezione campo: terrecotte e lucerne*, în *Quaderni del Museo Archeologico Regionale „Antonino Salinas”*, nr. 8, Palermo, 2002.
- Bianu, Ioan, Hodoș, Nerva, *Bibliografia Românească Veche*, vol. II, București, 1910.
- Boccardo, Victor Piero, *Per una mappa iconografica dei portali genovesi del Rinascimento*, în *La scultura decorativa del Primo Rinascimento*, Editura Viella, Roma, 1983.
- Boghiu, Sofian, *Chipul Mântuitorului în iconografie*, București, 2001.
- Braicu, Doina, Bunea, Victor, *Carte veche românească din secolele XVI-XVII în Colecțiile Arhiepiscopiei Sibiului*, Sibiu, 1980.
- Brătulescu, Victor, *Biserici din Transilvania. Biserici întărite*, în *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, an XXX, fasc. 91, ianuarie-martie, 1937
- Broju, Ioan, *Biserica din Ocna Sibiului. 1600 sau 1701*, Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, Sibiu, 1892.
- Brote, Petru, *Libera comună regească Resinariu. Schiță istorică*, Tiparul tipografiei archidiecezane, Sibiu, 1878.
- Bulgakov, Serghei, *Icoana și cinstirea sfințelor icoane*, Editura Anastasia, București, 2000
- Bunea, Augustin, *Din istoria românilor. Episcopul Ioan Inocențiu Klein (1728-1751)*, Blaj, 1900
- Bunea, Augustin, *Statistica românilor din Transilvania în anul 1750*, în *Transilvania organul asociațiunii pentru literatura română și cultura poporului român*, an XXXII, Tiparul Tipografiei Archidiecezane, Sibiu, 1901.
- Bunea, Augustin, *Episcopii Petru Paul Aron și Dionisiu Novacovici sau Istoria Românilor transilvăneni de la 1751 până la 1764*, Tipografia Seminarului archidiecezan, Blaj, 1902.
- Cabrol, Fernand, Leclercq, Henri, *Dictionnaire D'archéologie chrétienne et de Liturgie*, vol. II, Paris, 1932.
- Cândea, Virgil, *Les icônes roumaines*, în *Lumières de l'Orient Chrétien. Icônes de la collection Abou Adal*, [Genève - Beyrouth], 1997.
- Cândea, Virgil, *Mărturii românești peste hotare. Mică enciclopedie de creații românești și de izvoare despre români în colecții din străinătate. II, India – Olanda, Supliment Albania – Grecia*, București, 1998.
- Chevalier, Jean, Gheerbrant, Alain, *Dicționar de simboluri*, vol. 2, Editura Artemis, București, 1994,
- Chihaia, Pavel, *Tradiții răsăritene și influențe occidentale în Țara Românească*, București, 1993.
- Chihaia, Pavel, *Arta medievală. Țara Românească între Bizanț și Occident*, Editura Albatros, București, 1998.
- Chiriac, Aurel, *David Zugravu*, Editura Fundației Culturale Române, București, 1996
- Chiriac, Aurel, *Pictura bisericilor de lemn românești din Bihor în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 1999.
- Cioran, Emilian, *O familie de preoți în Rășinari. 1740-1879*, în *RT*, an VI, nr. 4-5, 15 februarie-1 martie, 1912.
- Cioran, Emilian, *Biserica cu hramul Cuvioasa Paraschiva din Rășinari*, în *Omagiu Înalt Prea Sfinției Sale Dr. Nicolae Bălan Mitropolitul Ardealului*, Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, Sibiu, 1940.
- Cioran, Emilian, *Biserica cu hramul Sf. Treime din Rășinari*, în *RT*, an XXXII, nr. 3-4, martie-aprilie, 1942.
- Creangă, Corneliu, *Contribuția lui Constantin Brâncoveanu la zidirea unei biserici în Ocna Sibiului*, în *Mitropolia Ardealului*, Anul XI, ianuarie-martie, 1966.
- Cristache-Panait, Ioana, *Alte biserici ortodoxe din Raionul Alba Iulia*, în *MA*, an XI, nr. 11-12, noiembrie-decembrie, 1966.

- Cristache-Panait, Ioana, *O breaslă a xilografilor din Transilvania*, în *RM*, an IV, nr 3, 1967.
- Cristache-Panait, Ioana, *Un zugrav din Țara Românească în Transilvania în prima jumătate a secolul al XVIII-lea*, în *SCIA*, tom 16, nr. 2, 1969.
- Cristache-Panait, Ioana, *Cu privire la unele monumente din Țara Făgărașului, în lumina relațiilor cu Țara Românească*, în *BMI*, An 39, nr. 2, 1970.
- Cristache-Panait, Ioana, *Importante însemnări de pe cărți vechi bisericești, tipărite la Vâlcea și în altă parte*, în *MO*, An XXX, nr. 1-3, ianuarie-martie, 1978.
- Cristache-Panait, Ioana, *Rolul zugravilor de la sud de Carpați în dezvoltarea picturii românești din Transilvania (secolul al XVIII-lea – prima jumătate a secolului al XIX-lea)*, în *Studii și Cercetări de Istoria Artei*, Seria Artă Plastică, tom 31, 1984.
- Cristache-Panait, Ioana, *Contribuții la cunoașterea populației românești a județului Alba la mijlocul secolului al XVIII-lea în lumina valorilor de cultură și artă*, în *Studii și Cercetări de Istoria Artei*, Seria Artă Plastică, tom 33, 1986.
- Cristache-Panait, Ioana, *Biserici de lemn monumente istorice din Episcopia Alba Iuliei, mărturii de continuitate și creație românească*, Editura Episcopiei Ortodoxe a Alba Iuliei, Alba Iulia, 1987.
- Cristache-Panait, Ioana, *Un zugrav de la răscrucea veacurilor XVII-XVIII*, în *Ars Transilvaniae*, VIII-IX, 1998-1999.
- Cristache-Panait, Ioana, *Arhitectura de lemn din județul Hunedoara*, Editura ARC 2000, București, 2000.
- Cristache-Panait, Ioana, *Zugravul Petru de la Topârcea*, în *Artă, istorie, cultură Studii în onoarea lui Marius Porumb*, Cluj-Napoca, 2003
- D'Arcais, Francesca, *Venezia în La pittura nel Veneto. Il trecento*, Editura Electra, Milano, 1992.
- Delvoye, Charles, *Artă bizantină*, Editura Meridiane, vol. I, București, 1976.
- Drăguț, Vasile, Săndulescu, Nicolae, *Arta brâncovenească*, Editura Meridiane, București, 1971.
- Drăguț, Vasile, *Un portret necunoscut al lui Mihai Viteazul*, în *Buletinul Monumentelor Istorice*, 1972, nr. 4.
- Drăguț, Vasile, *Artă românească. Preistorie, Antichitate, Ev Mediu, Renaștere, Baroc*, Editura Vreamea, București, 2000.
- Drăguț, Vasile, *Dicționar Enciclopedic de Artă Medievală Românească*, Editura Vreamea, București, 2000.
- Dudaș, Florian, *Pictorul David din Curtea de Argeș în Transilvania. Contribuții documentare și artistice*, Editura Lumina, Oradea, 2002.
- Dudaș, Florian, *Cazania lui Varlaam în Transilvania*, Editura de Vest, Timișoara, 2005.
- Dumitran, Ana, "Sfânta Troiță într-un trup" – între curajul inovației artistice și subtilitatea teologică, în *Prin alții prin sine. Etnologie și imagologie în memoria culturală europeană*, Avram Cristea, Jan Nicolae (editori), Editura Reîntregirea, Alba Iulia, 2007.
- Dumitran, Ana, Cucui, Elena, "Sfânta Troiță într-un trup" în opera zugravilor de la Feisa, în *Nemus*, anii II-III (2007-2008), nr. 3-6.
- Dumitran, Ana, Cucui, Elena-Daniela, catalogul expoziției temporare *Zugravii de la Feisa*, Editura Altip, Alba Iulia, 2008.
- Dumitran, Ana, Cucui, Elena-Daniela, *Prezențe artistice la biserica de lemn din Tău*, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai*, seria *Theologia Catholica*, an LIII 3, 2008.
- Dumitran, Ana, Cucui, Elena-Daniela, *Zugravii Iacov și Toader: reconsiderări biografice*, în *Annales Universitatis Apulensis*, series *Historica*, 12/I, 2008.
- Dumitran, Ana, Cucui, Elena, Burnete, Daniela, Pîrv, Viorica, *Alte icoane care plâng la Blaj*, Editura Altip, Alba Iulia, 2008.

- Dumitran, Ana, *Zugravul Simon Bălgrădeanu la Sebeș*, în *Terra Sebus*, nr. 1, 2009
- Dumitran, Ana, Cucui, Elena-Daniela, *Simon Bălgrădeanu*, Editura Altip, Alba Iulia, 2009.
- Dumitran, Ana, Cucui, Elena, Pop, Saveta-Florica, *Nistor Dascălul: contribuții la biografia unui zugrav din prima jumătate a veacului al XVIII-lea*, în *AUA*, nr. 13, 2009.
- Dumitran, Ana, Cucui, Elena-Daniela, Mișu Elena, Pop Saveta-Florica, *Iacov Zugravul*, Editura Altip, Alba Iulia, 2010.
- Dumitran, Ana, *Un zugrav de elită: Grigorie Ranite*, în *Annales Universitatis Apulensis*, series Historica, 14/I, Alba Iulia, 2010.
- Dumitran, Ana, Popescu, Elena, *Popa Ioan Grigorovici, Zugravul*, în *Studia Unversitatis „Babeș-Bolyai” Theologia Catolica*, Nr. 4, 2010.
- Dumitran, Ana, *Pictura românească din județul Alba până la mijlocul secolului al XIX-lea*, Alba Iulia, lucrare în manuscris.
- Dumitran, Daniel, Dumitran, Ana, Laslo, Florean-Adrian (editori), “... virtuti decreti tollerantiae beneficia clero Graeci restituenda ...” *Biserica românească din Transilvania în izvoarele statistice ale anului 1767*, Editura Altip, Alba Iulia, 2009.
- Enciclopedia Cattolica*, Editura Sansoni, Roma, 1952.
- Dușu, Alexandru, *Cărțile de înțelepciune în cultura română*, București, 1972.
- Efremov, Alexandru, *Pictura de icoane în „epoca lui Matei Basarab”*, în *Mitropolia Olteniei*, Anul XXXIV, Nr. 7-9, 1982.
- Efremov, Alexandru, *Icoane românești*, Editura Meridiane, București, 2003.
- Elian, Alexandru, *Bizanțul, biserica și cultura românească. Studii și articole de istorie*, Iași, 2003.
- Ene, Ioana, *Icoane brâncovenești și postbrâncovenești din județul Vâlcea, (1680-1730)*, *Catalog*, Teză de doctorat, Universitatea de Arte București, 2008.
- Ericani, Giuliana, *Bassano*, în *La pittura nel Veneto. Le origini*, Editor: Francesca Flores d'Arcais, Editura Electra, Milano 2004
- Fleşer, Gheorghe, Rustoiu, Ioana, Dumitran, Ana, *Biserici românești de zid din județul Alba. Protopopiatul Ortodox Sebeș*, I, Editura Altip, Alba Iulia, 2005.
- Gyémánt, Ladislau, Câmpeanu, Remus, Dörner, Anton, Florin, Mureșan, *Conscripția fiscală a Transilvaniei din anul 1750*, vol. I, *Descrierea localităților conscrise*, Partea I-II, Editura Enciclopedică, București, 2009.
- Fabbri, Patrizia, *Arte e storia Palermo e Monreale*, Editura Bonechi, Florența, Italia, 2009.
- Gîlea Andrei, *Conscrierea preoților și grămăticilor (dascălilor) români, făcută la anii 1720-1723, în scaunele Șăliște, Sibiu și Tâlmăciu*, în *MA*, an IV, nr. 1-2, ianuarie-februarie, Sibiu, 1959.
- Giorgi Silvia, *Madonna col Bambino e angeli în Duccio Alle origini della pittura senese*, a cura di Alessandro Bagnoli, Roberto Bartolini, Luciano Bellosi, Michael Laclotte, Editura Silvana, Milano, 2003.
- Greceanu, Eugenia, Cristache-Panait, Ioana *Biserici românești din raionul Alba Iulia*, în *MA*, an XI, nr. 4-6, aprilie-iunie, 1966.
- Greceanu, Eugenia, Cristache-Panait, Ioana, *Alte biserici ortodoxe române din raionul Alba Iulia*, în *MA*, an XI, nr. 11-12, noiembrie-decembrie, 1966.
- Greceanu Eugenia, *Țara Făgărașului, zonă de radiație a arhitecturii de la sud de Carpați*, în *BMI*, An 39, nr. 2, 1970.
- Greceanu, Eugenia, *Influența gotică în arhitectura bisericilor românești de zid din Transilvania*, în *Studii și Cercetării de Istoria Artei*, Nr. 1, 1971.
- Greceanu, Eugenia, *Pătrunderea influențelor de tradiție bizantină în arhitectura bisericilor românești de zid din Transilvania (până la sfârșitul veacului al XVII-lea)*, în *Studii și Cercetării de Istoria Artei*, Nr. 2, 1972.

- Hărdălău, Gelu Mihai, *Zugravii din secolele al XVIII-lea și al XIX-lea în județul Alba*, în *Apulum*, XIX, 1981.
- Hărdălău, Gelu Mihai, *Icoane pe sticlă și lemn în colecția Episcopiei Ortodoxe de Alba Iulia*, în *IP*, nr. VII, 1983.
- Hitchins, Keith, Beju, N. Ioan, *Conscripția clerului ortodox transilvan din 1767*, în *Mitropolia Ardealului*, an XXIX, nr. 7-8, iulie-august, 1984
- Hitchins, Keith, Beju, N. Ioan, *Conscripția comitatenză a clerului român din Alba de Jos, anul 1733*, în *MA*, an XXXII, nr. 4, iulie-august, 1987.
- Hitchins, Keith, Beju, N. Ioan, *Conscripția scaunală a clerului român de pe pământul crăiesc. 1733 (II)*, în *Mitropolia Ardealului*, an XXXIV, nr. 4, iulie-august, 1989.
- Hostiuc, Constantin, *Barocul românesc: gesturi de autoritate, replici și ecouri*, Editura Media Print, București, 2008.
- Iancovescu, Ioana, catalogul expoziției *Arta Țării Românești în secolele XIV-XVI*, Muzeul Național de Artă, București, martie-iunie, 2001.
- Icoana plângătoare de la Blaj. 1764*, ediție coordonată de Ioan Chindriș, Cluj-Napoca, 1997.
- Ionescu, Alina Geanina, *Icoane pe lemn și sticlă din principalele colecții sibiene*, Editura "Astra Museum", Sibiu, 2009.
- Ionescu, Doina, *Considerații privind icoanele pe lemn semnate de Stan Zugravul, aflate în patrimoniul cultural hunedorean*, în *Sargetia*, XXVI/1, 1995-1996
- Ionescu Ștefan, *Epoca brâncovenească*, Cluj-Napoca, 1981.
- Iorga, Nicolae, *Inscripții din bisericile Românei*, I, București, 1905.
- Iorga, Nicolae, *Scrisori și inscripții ardelene și maramureșene*, vol. I, II, București, 1906.
- Iorga, Nicolae, *Hârtii din Arhiva Mănăstirii Hurezului precum și din a protopopiei Argeșului, din a boierilor brâncoveni și altor neamuri*, București, 1907.
- Iorga, Nicolae, *Istoria Bisericii Românești*, vol. I, București, 1928.
- Iorga, Nicolae, *Istoria Bisericii Românești și a vieții religioase a românilor*, vol. II, Ediția II, Editura Ministeriului de Culte, București, 1930.
- Iorga, Nicolae, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1989.
- Istoria Artelor Plastice în România*, vol. II, București, 1970.
- Jivi, Aurel, *Relațiile Mitropoliei de Carlovit cu Biserica Ortodoxă Română din Transilvania în secolul al XVIII-lea*, în *Biserica Ortodoxă Română*, An LXXXVIII, Nr. 5-6, mai-iunie, 1970.
- Kondakov, Nicodim, *Icoane*, Editura Cartier, Chișinău, 2009.
- Lazarev, Viktor, *Istoria picturii bizantine*, vol. III, Editura Meridiane, București, 1980.
- Lupaș, Ioan, *Cronicari și istorici români din Transilvania*, București, 1941.
- Luca, Sabin Adrian, Pinter Zeno Karl, Georgescu Adrian *Repertoriul Arheologic al Județului Sibiu*, Sibiu, 2003.
- Mârza, Eva, *Carte românească veche pe Valea Gălzii, jud. Alba (catalog)*, în *Apulum*, XVII, 1979.
- Medeleanu, Horia, *Valori de artă veche românească în colecția mănăstirii "Sfântul Simion Stîlpnicul" din Arad-Gai*, Editura Episcopiei Aradului, Arad, 1986.
- Metes, Ștefan, *Relațiile comerciale ale Țerii-Românești cu Ardealul până în veacul al XVIII-lea*, Tipografia lui W. Krafft, Sighișoara, 1920.
- Metes, Ștefan, *Moșiile domnilor și boierilor din Țările Române în Ardeal și Ungaria*, Editura Librăriei Diecezane, Arad, 1925.
- Metes, Ștefan, *Relațiile bisericii românești ortodoxe din Ardeal cu principatele române în veacul al XVIII-lea*, Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, Sibiu, 1928
- Metes, Ștefan, *Zugravii bisericilor române*, în *Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice*, Secția pentru Transilvania, 1926-1928.

- Metex, Ștefan, *Istoria bisericii și a vieții religioase a românilor din Transilvania și Ungaria*, Vol. I (până la 1698), Editura Librăriei Arhiepiscopale, Sibiu, 1935.
- Metex, Ștefan, *Zugravii și icoanele pe hârtie (xilografuri-stampe) și sticlă din Transilvania*, în *Biserica Ortodoxă Română*, an LXXXII, nr. 7-8, iulie-august, 1964.
- Metex, Ștefan, *Viața bisericească a românilor din Scaunul Săliștei (Sibiu)*, în *MA*, An XIV, nr. 9-10, septembrie-octombrie, 1969.
- Metex, Ștefan, *Emigrări românești din Transilvania în secolele XIII-XX*, Ediția a II-a, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1977.
- Mircea, Gabriela, *Blajul și domeniul aparținător la jumătatea secolului al XVIII-lea*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca*, XXXV, 1996.
- Miron, Greta-Monica, *"... poruncește, scoale-te, du-te, propoveduește ..."* *Biserica Greco-Catolică din Transilvania. Cler și enoriași (1697-1782)*, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2004.
- Miron, Greta-Monica, *Biserica greco-catolică din comitatul Cluj în secolul al XVIII-lea*, Cluj-Napoca, 2007.
- Mureșianu, Ion B., *Colecția de artă religioasă veche a Arhiepiscopiei Timișoarei și Caransebeșului*, Editura Mitropoliei Banatului, Timișoara, 1973.
- Mușlea, C. Candid, *Biserica Sf. Nicolae din Șcheii-Brașovului*, vol. I (1292-1742), Brașov, 1943.
- Nicolescu, Corina, *Icoane vechi românești*, Editura Meridiane, București, 1971
- Nikitine Michèle, *Le formes du langage iconographique*, în *Icônes*, Editura Reader's Digest, Paris, 2001.
- Natale di, Maria Concetta, *Il museo diocesano di Palermo*, Editura Flaccovio, Palermo, 2006.
- Natale-Guggino di, Maricetta, *La pittura pisana del Trecento e dei primi del Quattrocento in Sicilia*, în *Imagine di Pisa a Palermo*, Palermo, 1983.
- Oancea, Zosim, Colecția muzeistică de la Sibiel, jud. Sibiu, în *Arhiepiscopia Sibiului - pagini de istorie*, Sibiu.
- Ozolin, Nikolai, *Chipul lui Dumnezeu, chipul omului. Studii de iconologie și arhitectură bisericească*, Editura Anastasia, București, 1998.
- Ozolin, Nikolai, *Iconografia ortodoxă a Cincizecimii - izvoarele sale și evoluția schemei iconografice bizantine*, Editura Patmos, Cluj-Napoca, 2002.
- Niculescu, Remus, *Contribuții la istoria începuturilor picturii românești*, în *Studii de Istoria Artei*, nr. 1-2, 1954.
- Pallucchini, Rodolfo, *I maestri di colori Paolo Veneziano e il suo tempo*, Editura Fratelli Fabbri, Milano, 2005.
- Papacostea-Danielopolu, Cornelia, Demény, Lidia, *Carte și tipar în societatea românească și Sud-est europeană (Secolele XVII-XIX)*, București, 1985.
- Păcală, Victor, *Monografia comunei Rășinariu*, Tiparul Tipografiei Arhiepiscopale, Sibiu, 1915.
- Păcurariu, Mircea, *Legăturile Bisericii Ortodoxe din Transilvania cu Țara Românească și Moldova în secolele XVI-XVIII*, în *Mitropolia Ardealului*, Nr. 1-3, 1968.
- Păcurariu, Mircea, *Un vrednic slujitor al bisericii și al școlii românești: preotul Sava Popovici Barcianul*, în *MA*, an XXIV, nr. 4-6, aprilie-iunie, 1979.
- Păcurariu, Mircea, *Istoria Bisericii Române*, vol. I, Iași, 2004
- Pârvulescu Dorina Sabina, *Un caiet de modele aparținând unui zugrav din secolul al XVIII-lea*, în *Ars Transilvaniae*, II, 1992.
- Pârvulescu, Dorina Sabina, *Icoane din Banat. Imagini ale Fecioarei Maria cu pruncul în secolul al XVIII-lea*, Timișoara, 1997.
- Pârvulescu, Dorina Sabina, *Iconostasul tradițional în Banat*, Timișoara, 2001.

- Pârvulescu, Dorina Sabina, *Pictură românească din Banat. Secolul al XVIII-lea*, Editura Graphite, Timișoara, 2006.
- Pârvulescu, Dorina Sabina, *Un caiet de modele de zugrăvie din secolul al XVIII-lea*, Editura Graphite, Timișoara, 2008.
- Petrescu, Costin, *Cum zugrăviau părinții noștri*, în *Ramuri Drum drept*, an XVIII, Nr. 18-19, 15 septembrie-1 octombrie, 1924.
- Pillat, Cornelia, *Tradiție și inovație în iconografia picturii Țării Românești din epoca lui Matei Basarab*, în *Studii și Cercetări de Istoria Artei*, Nr. 2, Tomul 20, 1973.
- Pilat, Cornelia, *Variațiuni pe teme date în arta medievală românească*, Editura Vremea, București, 2003.
- Podlipny, Annemarie, *Caietul de modele al lui Stan Zugravul*, în *Revista Muzeelor*, nr. 2, 1970.
- Podlacha, Wladyslaw, Nandriș, Grigorie *Umanismul picturii murale postbizantine*, Vol. II, București, 1985.
- Pop, Ioan Aurel, *Domnia lui Constantin Brâncoveanu și românii din Transilvania – realitate istorică și reflectare în istoriografia românească transilvăneană din secolul XVIII*, în *Constantin Brâncoveanu*, București, 1989.
- Pop, Saveta-Florica, *Pictura murală a bisericii lui Mihai Viteazul de la Ocna Sibiului*, în *Conservarea și restaurarea patrimoniului cultural*, vol. IX, Editura Trinitas, 2009.
- Pop, Saveta-Florica, *Pictura murală exterioară a bisericii Cuvioasa Paraschiva din Rășinari*, în *Eshatologie Populară*, Editori: Avram Cristea și Jan Nicolae, Editura Reîntregirea, Alba Iulia 2010.
- Pop, Saveta-Florica, Elena-Daniela Cucui, Ana Dumitran, *Zugravul Nistor Dascălul din Rășinari*, în *Nemvs*, an V, nr. 9-10, 2010.
- Pop, Saveta-Florica, *Stan Zugravul din Rășinari, Sibiu. Opere în Colecția Arhiepiscopiei Ortodoxe Române de Alba Iulia*, în *Analele Universității Creștine „Dimitrie Cantemir”*, Seria Istorie – Serie nouă, An 1, Nr. 3, septembrie, București, 2010.
- Pop, Saveta-Florica, *Radul Zugravul din Rășinari, Sibiu*, în *Conservarea și restaurarea patrimoniului cultural*, Vol. X, Iași, 2010.
- Pop, Saveta-Florica, *Iconostasul Bisericii Cuvioasa Paraschiva din Rășinari, Sibiu (1761-1763)*, în *Analele Universității Creștine „Dimitrie Cantemir”*, Seria Istorie - Serie nouă, Anul 1, Nr. 4. București (material în curs de publicare).
- Popa, Atanasie, *Biserica de lemn din Iernut (Târnava Mică)*, în *Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice*, Secția pentru Transilvania, 1930-1931.
- Popa, Atanasie, *Biserica de lemn din Lunca (județul Mureș). 1781*, în *Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice*. Secțiunea pentru Transilvania, 1932-1938.
- Popa, Corina, Iancovescu Ioana, *Mănăstirea Hurezi*, Editura Simetria, București, 2009.
- Popa, George, *Semnificațiile spațiului în pictură*, Editura Meridiane, București, 1973.
- Popa, Mircea, *Un mare artist român din veacul al XVIII-lea*, în *Tribuna*, Cluj, an XIII, nr. 4/23 ianuarie 1969.
- Popescu, Elena, Mesea Iulia, Ionescu Alina Geanina, Popa Ada Maria, *Icoana, simbol al ortodoxiei*, Editura „Astra Museum” Sibiu, 2009.
- Popovska-Korobar, Viktorija, *Icons from the Museum of Macedonia*, Skopje, 2004.
- Porumb, Marius, *Contribuții la cunoașterea unor zugravi din veacul al XVIII-lea din Transilvania*, în *Acta Musei Napocensis*, VIII, 1971.
- Porumb, Marius, *Zugravii icoanelor paraclisului nou din Șcheii Brașovului*, în *Acta Musei Napocensis*, IX, 1972.
- Porumb, Marius, *Icoane din Maramureș. Ikonen aus der Maramureș*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1975.

- Porumb, Marius, *Zugravi și centre românești de pictură din Transilvania secolului al XVIII-lea*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca*, XIX, 1976.
- Porumb, Marius, *O veche ctitorie românească – biserica din Cicău (jud. Alba)*, în *Acta Musei Napocensis*, XIII, 1976.
- Porumb, Marius, *Zugravi de școală brâncovenească din Transilvania primei jumătăți a secolului al XVIII-lea*, în *Ștefan Meteș la 85 de ani*, Cluj-Napoca, 1977.
- Porumb, Marius, *Contribuții privind pictura românească din secolul al XVIII-lea în jurul orașului Turda*, în *Potaissa. Studii și comunicări*, I, 1978.
- Porumb, Marius, *Mihai Viteazul, ocrotitor al artei și culturii românești din Transilvania*, în *Potaissa*, nr. 2, 1980.
- Porumb, Marius, *Vechea biserică din Galda de Jos (jud. Alba), un monument al arhitecturii medievale românești din Transilvania în secolul al XVIII-lea*, în *Acta Musei Napocensis*, XVII, 1980.
- Porumb, Marius, *Pictura românească din Transilvania, I (sec. XIV-XVII)*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1981.
- Porumb, Marius, *Rășinari, un centru de pictură din secolul al XVIII-lea*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca*, XXVI, 1983-1984.
- Porumb, Marius, *Iacov din Rășinari, pictor al monumentelor românești din zona centrală a Transilvaniei în secolul al XVIII-lea*, în *Marisia*, XIII-XIV, 1983-1984.
- Porumb, Marius, *Dicționar de pictură veche românească din Transilvania. Sec. XIII-XVIII*, Editura Academiei Române, București, 1998.
- Porumb, Marius, *Efrem Micu – “vestit pictor zugrav”*, în *Ars Transsilvaniae*, X-XI, 2000-2001.
- Porumb, Marius, *Grigore Ranite – un pictor craiovean pelerin în Transilvania*, în vol. *Artă românească artă europeană. Centenar Virgil Vătășianu*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2002.
- Porumb, Marius, *Un veac de pictură românească din Transilvania. Secolul XVIII*, Editura Meridiane, București, 2003.
- Procopie, Maria, *Mănăstirea Tismana. Studiu monografic*, atestat în muzeografie susținut în 2006.
- Rondoleanu, Lucia, *Considerații privind icoanele pe lemn din Țara Zarandului*, în *Sargetia*, an XVI-XVII, 1982-1983.
- Rustoiu, Ioana, *Icoanele Lazului*, Editura Altip, Alba Iulia, 2007.
- Rustoiu, Ioana, *Zugravii Lazului. Pictura murală*, Editura Altip, Alba Iulia, 2008.
- Rustoiu, Ioana, Băjenariu Elena, Dumitran Ana, Szöcs Fülöp Károly, ... *prin mine Ioan Pop zugravul*, Editura Altip, Alba Iulia, 2008.
- Schmidt, V. Victor, *Madonna con Bambino e angeli în Duccio Alle origini della pittura senese*, Editori: Alessandro Bagnoli, Roberto Bartalini, Luciano Bellosi, Michael Laclotte, Milano, 2003.
- Sendler, Egon, *Icoane bizantine ale Maicii Domnului*, Editura Sofia, București, 2008.
- Sindona, Enio, *L'opera completa di Cimabue e il momento figurativo pregiottesco*, Editura Rizzoli, Milano, 1966.
- Sinigalia, Tereza, *Mihai Viteazul ctitor*, Editura Vreamea, București, 2001.
- Stanciu, Laura, Hitchins Keith, Dumitran Daniel (editori), *Despre Biserica românilor din Transilvania. Documente externe (1744-1754)*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2009.
- Stinghe, Sterie, *Documente privitoare la trecutul românilor din Șchei*, vol. I, București, 1901
- Suciu, I. D., Constantinescu, Radu, *Documente privitoare la istoria Mitropoliei Banatului*, Editura Mitropoliei Banatului, Timișoara, 1980.

- Șematismul veneratului cler al arhidiecesei metropolitane greco-catolice române de Alba Iulia și Făgăraș pre anul Domnului 1900*, Tipografia Seminarului Arhidiecezan, Blaj, 1900.
- Semo, Șerban, *Vestigii inedite într-o veche biserică a lui Mihai Viteazul*, în *SMB*, VI, București, 1972.
- Ștefănescu, I. D., *Iconografia artei bizantine și a picturii feudale românești*, Editura Meridiane, 1973.
- Ștefănescu, I. D., *Arta feudală în Țările Române. Pictura murală și icoanele de la origini pînă în secolul al XIX-lea*, Editura Mitropoliei Banatului, Timișoara, 1981.
- Ștrempel, Gabriel, *Catalogul manuscriselor românești BAR 3101-4413*, vol. III, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1987.
- Todini, Filippo, *Pittura del Duecento e del Trecento in Umbria e il cantiere del Assisi*, în *La pittura in Italia Il Duecento e il Trecento*, tom 2, Editura Electra, Milano, 1986.
- Tsigaridas, N. Evtimios, *Sfântul Nicolae cu scene din viața sa*, în, catalogul expoziției *De la Întruparea Cuvântului la Îndumnezeirea omului Icoane bizantine și postbizantine din Grecia*, Muzeul Național de Artă al României, 6 oct. 2008 – 15 ian. 2009.
- Uspensky, Leonid, Lossky, Vladimir, *Călăuziri în lumea icoanei*, Editura Sofia, București, 2003.
- Velmans, Tania, *Les icônes dans les Balkans*, în *Icônes*, Editura Sélection, Paris, 2001.
- Urbani, Maria da Villa, *La Basilica din San Marco e la Pala d'oro – 148 illustrazioni a colori*, Editura Storti, Veneția, 2007.
- Voinescu, Teodora, *Zugravul Pârvul Mutul și școala sa*, în *Studii și Cercetări de Istoria Artei*, Anul II, Nr. 3-4, 1955.
- Voinescu, Teodora, *Radu Zugravu*, Editura Meridiane, București, 1978.
- Tabella individualis - Tabella individualis praestanda contributionis pro anno militari 1754/5, pagi Resinar in Sede Saxonicali Cibiniensi existentis et ad emporium primae classis Cibiniense eiusque plagam primam spectantis*, Muzeul bisericesc din Rășinari.
- Tatai, Anca Elisabeta, *Xilogravura de la Sibiu (sfârșitul secolului al XVIII-lea – începutul secolului al XIX-lea)*, Editura Altip, Alba Iulia, 2007.
- Tatai-Baltă, Cornel, *Scrieri despre artă*, Alba Iulia, 2005.